

Нов прочит на историята на средновековната крепост Перистица в периода VI – XIV век. Част I: от VI век до 70-те години на X век

Марио Джасим

Крепостното строителство в провинция Тракия – част от диоцеза Тракия, през епохата на ранното средновековие била една от главните и жизненоважни грижи на почти всички византийски императори, управлявали в периода IV-VI век. Причините за това били основно две. Към първата се отнасят започналите още от третото столетие нападения на различни „варварски” племена – първоначално готи, а по-късно хуни, славяни, авари, прабългари към балканските територии на Византия. Като втора причина може да се означа близостта на провинция Тракия до новия имперски център – Константинопол, което налагало създаването на широка отбранителна зона, чиято основна цел била преграждането на подстъпите към столицата. Процесът на укрепване на тази зона започнал през III век и продължил през следващите две столетия, като завършил окончателно в средата на VI век. След управлението на Юстиниан I, византийската власт не предприема крепостно строителство от такъв мащаб.¹

Васил Златарски отбелязва, че на Балканския полуостров били изградени три отбранителни линии, снабдени с различен на брой укрепления.² В науката е прието тези линии да се означават като Дунавска, Балканска и Странджанска (по Шкорпил). Крепостта Перистица, ако приемем, че е строена по времето на Юстиниан I (527-565)*, което окончателно ще се докаже при едни бъдещи археологически разкопки, би се отнесла към Странджанската линия, тъй като към нея влизали не само крепостите по едноименната планина, но и тези, разположени по северния склон на Родопите, които имали за цел да охраняват трансродопските пътища, свързващи Тракия с Беломорието.

Създаването на тази система от главни и локални пътища с каменна настилка, както и нейното поддържане, е свързано с дейността на Римската империя, която през I век включила в пределите си Родопите. Така била осъществена сухопътната връзка между Централния (Via Diagonalis) и Егнациевия път (Via Egnatia). В последствие, тези трасета се използвали интензивно и по време на Византийската империя, Българските царства и Османската империя.

Крепостта Перистица била една от твърдините, които защитавали локалния път в северните части на Родопите, а оттук – централния Диагонален път. По същество неговото трасе се позиционирало успоредно на Via Diagonalis и свързвало последователно Станимака (дн. Асеновград), Воден, Перушица, Кричим и Цепина.³

Съществува вероятност Перистица да била изградена доста по-късно – през XIII век, откогато датират първите писмени сведения за нея.**

* Мнението е на проф. Константин Гълъбов, който отбелязва, че Перистица е била построена по времето на византийския император Юстиниан I заедно с крепостите: Баткун[дн. село Паталеница], Кричим, Устина и Станимака. (Въстанието на героична Перушица април 1876”, 1965, С., с. 9.).

** Мнението е изказано от Димитър Цончев. (Родопски крепости южно от Перушица, ИБИД, 22-24, 1948, С., с. 252.).

Според типологията на професор Венцислав Динчев ранновизантийските крепости се делят на няколко вида. На първо място това са центровете, упоменати в различни източници като „градове” (civitates, πόλεις). На второ място са укрепените неградски селища, упоменати в латински и гръцки извори с наименованията съответно - castellae и φρούρια. Този тип обекти са основната форма на селищен живот за местното население в диоцеза Тракия в периода V-VI в. Днес техните останки се назовават като четащи, градища, градини, калета и хисари – термини с различен произход. Почти всички укрепени селища от този тип са изградени върху неудобен, но по-лесен за защитаване терен. Поради тактически съображения, понякога в защитените площи били включвани дори съвършено непригодни за обитаване скални масиви. Третата група са малките военните крепости с площ под 1 хектар (10 декара). Четвъртата – укрепени убежища, градени по инициатива и със средства на местното население.⁴

Според мен Перистица в периода VI-XII век би трябвало да се отнесе към групата на укрепените неградски селища, използвани от местното население в случай на опасност. Целта ѝ обаче едва ли е била да охранява само пътищата. Според археологическите данни в подножието на Родопите е съществувало забележително религиозно средище, белязано от „Червената църква” и още дузина храмове, както и на сериозно селище, известно като Драговец. Едва в периода XI-XII век, но преди Третия кръстоносен поход, Перистица ще да е била допълнително реконструирана, но вече като същинска военна крепост с твърде важно значение за региона. Оттогава и съвсем логично са и първите писменни сведения за нея.

Ако приемем тезата, че крепостта е от ранновизантийския период, то логично възниква въпросът: кога именно Перистица е била част от пределите на Първото и Второто Българско царство. Поради липса на конкретни сведения в изворите за крепостта в периода от VI до 80-те години на XII век, проследяването на нейната история изисква познаване на онези моменти от динамичните българо-византийски отношения, свързани с териториални промени в централна Тракия и по-специално около големия град в областта – Филипопол (дн. Пловдив).

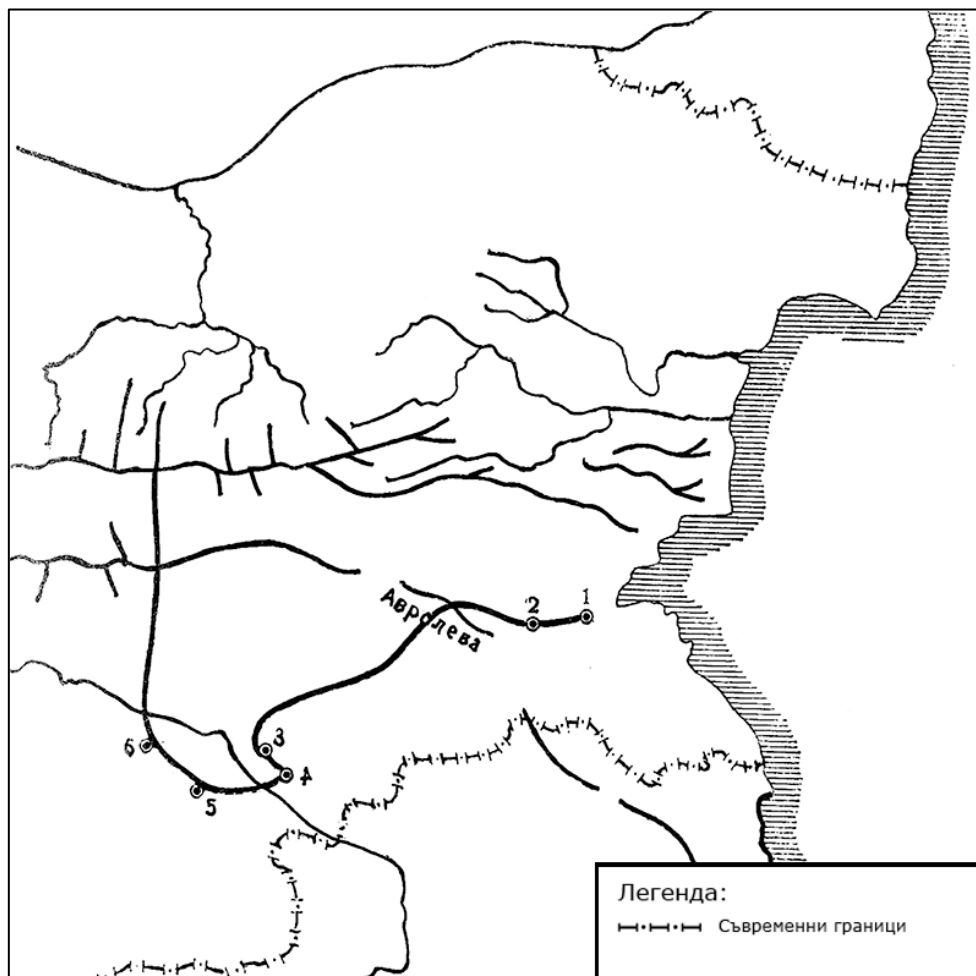
Повечето изследователи на историята на перущинското землище посочват, че областта била подготвена да премине към българската държава вследствие на непрекъснатите войни на кан Крум (803-814) с империята, което окончателно станало при неговия наследник Омуртаг (814-831) след сключването на 30-годишния мирен договор.⁵

Ако към първата част от това твърдение могат да се направят някои уточнения, то второто не се подкрепя от съвременната историческа наука. Действително по времето на Крум голяма част от жителите на Тракия през 812 година се поддали на психозата от реално българско нападение и според думите на Теофан „без никой да ги преследва, избягали и изоставили Анхиало, Бероя, Никия [Малка Никея в Тракия], крепостта Проват и някои други укрепления, както и Филипопол и Филипи.”⁶

Според Ани Данчева-Василева, ако Крум е успял да влезе в обезлюдени или отчасти изоставени населени места, това не означавало, че установил трайна власт над тях. Дори и някои от споменатите градове да са били превзети, по-

вероятно това да са били Анхиало, Проват, Берое и Никия, отколкото Филипопол и Филипи.⁷

Отношенията между двете държави били уредени чрез мирен договор от 815 година, но при следващия български владетел - кан Омуртаг. Текстът на самия договор, който е съхранен в един домашен паметник – т. нар. Сюлейманкьойски надпис – поставя под съмнение изказаната теза за принадлежността на перущинското землище към българската държава именно по силата на това споразумение. Първата от 11-те глави (клаузи) на договора определяла границата между двете държави, която започвала „от Девелт (1) до Перамокастел (2) [крепост на р. Средечка] и между двата Авролева [двата хълма Сакар и Дервишка могила], и до многото мостчета [на р. Тунджа], и между Валзина (3) [дн. село Глиган, Сливенградско] и Агатоники (4) [с. Оряхово, Сливенградско], и до Хеброс [река Марица], и до Констанция (5) [дн. Симеоновград], и до Макри ливада (6) [равнината край с. Узунджово, Хасковско], и до Хеброс, и до планината Хемус” [Стара планина] (Фиг.1)⁸, като всички споменати крепости останали във византийски ръце. От изброените погранични топонима, по-второстепенни от Филипопол, става ясно, че градът и областта му не са били предадени на България. Границата е минавала при всички случаи източно от него.⁹

Фиг. 1

Следователно крепостите по северния склон на Родопите останали в пределите на Византия и след 815 година. Нещо повече – мирът бил потвърден още два пъти – през 820 и 829 година – поради обстоятелството, че на престола на ромейската държава се възкачили императорите Михаил II (820-829) и Теофил (829-842), които спазили установената практика в международните отношения през Средновековието и потвърдили съществуващите договорености с българския кан, но без да бъдат фиксирани нови териториални корекции. Следователно статуквото в Тракия, установено при Омуртаг, се запазило до края на неговото управление.

Едва през 30-те години на IX век в края на царуването на кан Маламир (831-836) отношенията между двете държави се влошили*, което по същество означавало нарушение на сключения мирен договор. Това дало основание на българите да предприемат като контрамярка поход в Източна Тракия. Сведение за него се намират в надписа, известен като Маламировата летопис. Преводът е следният: *„Баща ми Омуртаг архонтът, като сключи 30-годишен мир, добре живя с гърците и отначало и аз добре живеех, но гърците опустошиха нашите земи и архонтът Маламир, който управляваше заедно с капхан Исбул, отиде с войска срещу гърците и опустоши крепостта Проват и крепостта Бурдизон [дн. с. Бабаески, Р. Турция] и земите на гърците и придоби всякаква слава и дойде във Филипопол и гърците избягаха и тогава капхан Исбул заедно с преславния архон навари среща с филипополийците.“*¹⁰ Завършекът на надписа липсва, но по всичко изглежда, че филипополци, за да избегнат опустошението, доброволно са предали града в български ръце. По този начин ханството започнало да контролира не само тази част на Тракия, но и получило възможност да проникне в Родопската област и Беломорието.¹¹

От казаното до тук, считам, че към конкретния исторически момент съществувала реална възможност Перистица да е била една от крепостите по северния склон на Родопите, превзети от българите в края на управлението на Маламир, като пряк резултат от падането на големия централен град в Тракия (Фиг. 2).

Крепостта останала в пределите на страната и през цялото управление на следващия кан – Персиан (836 – 852). Този владетел продължил настъпателната политика срещу Византия, но този път още по на юг – към Беломорска Тракия. Обстоятелството, че българите контролирали обширни части от централна Тракия и северните предпланини на Родопите улеснявало до голяма степен експанзията, осъществена успешно от Персиан.

От летописния надпис, намерен в базиликата в град Филипи [12 км северно от дн. Кавала, Р. Гърция], става ясно, че „архонтът“ Персиан изпратил кавхан Исбул начело на голяма войска заедно с ичиргу боила и кана боила колобъра в земите на смолянците, които живеели в Средните Родопи. В резултат на колаборацията между българите и смолянците, византийската армия, изпратена да поту-

* Причината за това била организираното бягство на преселеното от Крум византийско погранично население от „Отвъддунавска България“, в което бил съучастен и самият император Теофил. Сведението е поместено в Хронографията на Лъв Граматик. ГИБИ, том V, 1964, С., с. 156-157.

Фиг. 2

ши бунта на македонските славяни, била отблъсната и се оттеглила на изток от река Марица.

След този поход българската държава за първи път достигнала брега на Бяло море и установила контрол над територията между устията на реките Долна Струма и Места. Прекъсната била и сухопътната връзка между Константинопол и Солун.¹² (Фиг. 3)

Отглас от събитията през първата половина на IX век се съдържат в „Мъченичество на 15-те Тивериополски мъченици“, написано от Теофилакт Охридски. В него се казва, че „[Българите] като покорили цялата илирийска земя, древна Македония до град Солун и древна Тракия, тоест околностите на Вероя [дн. Стара Загора] и Филипопол, както и по-горните области, те завладели тези страни като постоянни обитатели...“¹³

В началото на Борисовото управление отношенията с империята продължавали да бъдат неуредени. Липсата на какъвто и да е мирен договор, който да урегулира отношенията между двете държави и да признае юридически териториалните придобивки на българите от 30-те и 40-те години, давала възможност на последните да продължават своите набези в Тракия и Македония. Въпреки това правителството в Константинопол успяло да отдели военни сили и за Балканския полуостров.¹⁴ От сведението на Лъв Граматик става ясно, че императрица Теодора поставила големи по численост гарнизони в пограничните градове, които осигурявали не само тяхната охрана, но и предприемали нападения в българските предели, атакувайки поотделно крепостите в тях.¹⁵

Според мен от този извор не може да се изкаже категорично становище дали крепостите по северния склон на Родопите са били обект на нападения от

Фиг. 3

страна на византийците. Вероятно пограничните стълкновения са били локализирани в земите на Източна Тракия и нямат отношение към Перистица.

Междувременно в 853 година Българската държава претърпяла неуспех срещу Немското кралство. Положението било критично* и Борис по всяка вероятност е бил принуден да потърси сближение отново с крал Лудвиг и да разтрогне съюза си с Великоморавия. Прекратяването на военните действия на северозапад се налагало и поради това, че отношенията с Византия продължавали да бъдат обтегнати. Към конкретния исторически момент мирът е бил силно желан не само от българския владетел, но и от регентството в Константинопол, което въввлечено в двубоя на изток с арабите, не искало да се вплете в една продължителна война със северния си съсед, защото това би ангажирало значителна част от военния ѝ потенциал. България, от друга страна, се нуждаела от отдых за стабилизирането на силите си след неуспеха срещу немците. Поради това и ръководени от мисълта за запазване на своите интереси, двете страни започнали преговори за сключване на „договор за приятелство” и мир. След взаимната размяна напратеничества и след постигане на споразумение по спорните въпроси договърът между Византия и България бил сключен в периода 853-856 година. Успоредно с това империята била принудена да признае извършената в предходните години интеграция на славянските племена и територии от югозападните покрайнини на Балканския полуостров, от Родопите и Северна Тракия – към българската държава. В такъв случай може да се смята, че този договор, при който българската дипломатия е действала от позицията на силата, е представлявал едно ней-

* Теофилакт Охридски отбелязва, че „когато споменатият Борис наследил властта, облак от франки покрил цяла България”; ГИБИ, том IX, част II, 1994, С., с.67.

но крупно постижение – узаконяване на българските успехи във военнополитическо отношение, постигнати при предшествениците на Борис – канове Маламир и Персиан. Сключеният мир не се оказал дълготраен. Той бил само кратка прелюдия към нова война между двете държави, която избухнала в началото на септември 863 година и която се оказала с изключително важни последици за развитието на България.¹⁶

През 863 година империята успяла временно да ликвидира арабската заплаха, което позволило на Михаил III да организира грандиозен военен поход срещу България. По всичко изглежда, че Борис I не бил готов за сериозна съпротива* и още през есента започнали преговори, които довели до сключването на 30-годишен „дълбок мир” между двете държави в края на 863 или началото на 864 година.

Макар и победителка във войната, Византия била принудена да се съобрази с поставените български условия, ръководена от политическо-религиозните си интереси във връзка с приобщаването на българите към християнството.¹⁷ Договорът потвърдил отново териториалните придобивки, но вече с някои корекции на границата в полза на Византия. Тя присъединила ивицата по черноморския бряг с Месемврия, Анхиало, Дебелт и Айтос включително.¹⁸

От значение за принадлежността на Перистица е трасето на граница в частта на Родопите, която според Васил Златарски е вървяла по северните склонове на Източните Родопи до върха Кекез-тепе [дн. Сини връх], после по главния вододел на Централните Родопи, пресичайки река Места при село Ракищен [днес обезлюдено село в Р. Гърция].¹⁹

По-нови уточнения на границата прави и Петър Коледаров. Според него в Родопския участък тя се запазила от времето на хан Маламир, т.е. следвала северните склонове на планината, включвайки епископиите Буково [старото име с. Пилашево], Влептос [дн. с. Костандово], Левка [над дн. Голямо Буково] и Великия [Западни Родопи], които обаче останали под юрисдикцията на Константинополската власт. По-на запад границата е следвала билата на Рила, Пирин, Славянска и Беласица, като така по-голямата част от Драговития и цяла Загория [дн. Македония] останали в българските предели, а епархията на смолянците и Великия – във Византия. В този смисъл Византия запазила, макар и номинално, властта си над целия басейн на река Места и по най-долните течения на Струма, Вардар и Бистрица²⁰ (Фиг. 4).

В случая от значение е обстоятелството, че Константинополската светска и духовна власт последователно провеждала една целенасочена тенденция с оглед да запази притежанията (право на иск в материалния смисъл на думата) си върху вече загубени територии, т.е. продължавала да ги споменава като числещи се към диоцеза на Патриаршията.²¹ В този смисъл не е задължително някои от

* Имам предвид сведенията на византийските автори Продължителят на Теофан, Льв Граматик и Йосиф Генезий, които споменават за „глад” (съответно в ГИБИ V, с. 116, с. 157 и в ГИБИ IV, с. 334). и сведенията в „Бертинските анали” за „бедствия” (ЛИБИ, II, с. 287). В „Житие на Игнатий” от Никита Пафлагонец се споменава за настъпилото през месец август 863 година земетресение, което продължило 40 дни (ГИБИ, IV, с. 131).

Фиг. 4

горепосочените епархии непременно да се отнесат към присъединените територии на империята.

Относно Филипопол и двамата автори приемат, че градът и след 864 е останал в пределите на България. Контролът над този град определял и контрол над важните пътища към Родопите, включително и този по северния склон на планината. Следователно крепостите, отговарящи за защитата на тези трасета, са могли да бъдат владяни единствено от българската държава.

В следващите десетилетия от 863 до 894 година настъпило трайно умиротворяване на тракийския регион и в изворите няма сведения за военни сблъсъци, които косвено или пряко да се отнесат за Перистица. Статуквото се запазило и при наследника на Борис – Владимир Расате (889-893).

Нарушаването на дълбокия мир* в началото на управлението на Симеон (894-927) предизвикало избухването на „първата икономическа война в Европа.“ Военни действия в северноропския регион в периода 894-899 не са водени. Поне данни за такива в изворите не са открити. Още повече, че след успеха при Булгарофигон [дн. Бабаески, Р. Турция] през лятото на 896 пред българската държава се отворила възможност за осъществяването на една по-сериозна настъпателна политика срещу империята. Податки за натиска, реализиран от Симеон, се съдържат в писмото на византийския дипломат Лъв Хирсфакт до император Лъв VI Философ. В него се споменава, че българите върнали на Византия 30 крепости в Драчката тема.²²

* Причината била преместването на тържището на българските търговци от Константинопол в Солун, което накърнило икономическите интереси на страната. Сведения за това се съдържат в хрониката на Скилица-Кедрин (ГИБИ, VI, с. 243-244) и Хронографиите на Продължителя на Теофан (ГИБИ, V, с. 121-122) и Лъв Граматик (ГИБИ, V, с. 158).

Омиротворяването в отношенията между двете държави настъпило най-късно през 899 година,* със сключването на договор, в който обаче не се уреждат въпроси от териториално естество.

Корекция на границата обаче настъпила в 904 година. Причината за това била намерението на Симеон да присъедини към българската държава втория по големина град във Византия – Солун, разграбен от арабите през лятото на същата година. От запазенения надпис в село Наръш [дн. Неа Филадельфия, Р. Гърция] става ясно, че империята била принудена да направи реални отстъпки, за да спре българското настъпление и да предотврати загубата на Солун.²³

От значение за Перистица е трасето на границата в Родопите, а тя според Васил Златарски в този участък започвала от връх Керез и вървяла в югозападна посока по главния вододел на Централните Родопи, пресичайки река Места към планината Боздаг [днес Филакрон в Р. Гърция].²⁴

Според Петър Коледаров границата от Милеона [до дн. село Сталево] завивала на югозапад, пресичайки северните Родопи, продължавайки до Жълти дял или по билото на Югозападните Родопи. По този начин по-ниската част (т.е. Източните Родопи и част от Северните) заедно със средното течение на река Арда оставали във Византия, но по-високата част от масива, т.е. Великия – в България (Фиг. 5).²⁵

Фиг. 5

От тези две твърдения може да се заключи, че севернородопския регион продължил да бъде част от пределите на България и по времето на Симеон.

* Вероятно договорът е сключен в периода 896 (след битката при Булгарофигон) и 899 г. (когато е съставена Клиторологията на Филогей, в която се говори за „приятелите българи“; ГИБИ, IV, с. 124).

Нова корекция на границите между България и Византия била уредена със сключването на мирен договор през 927 година при царуването на Петър (927-970). Поради липса на данни за съдържанието на договора на частта, която уреждала граничните въпроси, в научната литература са изказани различни предположения. Повечето изследователи приемат тезата, че границата повтаряла тази от договора през 904 година.* Според Петър Коледаров Византия на всяка цена си е осигурила отбраната на Одрин и столицата, а също и сухопътната връзка със Солун.²⁶

Следователно крепостите в северната част на родопския склон, включително и Перистица, продължили да бъдат част от територията на българската държава, тъй като те били присъединени в един по-ранен период през втората четвърт на IX век.

През 30-те години на X век започнали нападенията на маджарите (унгарците) на Балканския полуостров срещу Византия. В своите набези унгарците използвали трасето на диагоналния път и в този смисъл преминавали няколко пъти през територията на България в централна Тракия – през 934, 943, 960 и 961 години.** Основните изворови данни за периода на унгарските нашествия, които продължили цели три десетилетия, са предимно от византийските летописци, които обаче отразяват само част от събитията, засягащи непосредствено империята. Във връзка с тези нападения в историческата наука съществуват основно две мнения. Първото – маджарските нападения ставали със съгласието и дори с материалната подкрепа на българския цар.²⁷ Второто – Петър пасивно наблюдавал хода на събитията, твърде отдалечени от Велики Преслав, които в крайната си цел били значително по-опасни за Византия, отколкото за България.²⁸

Според мен, ако се предположи, че част от маджарската войска е преминала в близост до севернородопското трасе, то това предвижване не е било съпроводено с разрушения. Поне в изворите данни за такива нападения, касаещи българската територия в Тракия, до този момент не са открити.

През 967 година отношенията между България и Византия се влошили поради отказа на император Никифор II Фока (963-969) да изплати обичайния данък на пристигналото в Константинопол българско пратеничество. Веднага след това, по думите на Лъв Дякон, „с добре подготвена войска той [византийският владетел] тръгнал на поход срещу мизите [т.е. българите] и превзел още с първото нападение близките до ромейската граница крепости.“²⁹ Обект на нападение бил районът на пограничния български вал – Еркесия (това е известно от един по-късен препис на Скилица-Кедрин)³⁰ и в този смисъл родопските крепости останали встрани от плановете на императора, тъй като този поход бил по-скоро демонстрация на сила, отколкото начало на сериозни военни действия.

* Имам предвид мненията на Димитър Ангелов (Политическа история на Византия, 2013, С., с. 181), Васил Златарски (История..., том I, част II, С., 1972, с. 503), Петър Коледаров (Политическа география..., част I, 1978, С., с. 46) и мнението, залегнало в многотомната История на България на БАН (том II, 1981, С., с. 370).

** Датировката е според Христо Димитров (Българо-унгарски отношения през Средновековието, С., 1998, с. 72-76).

Следователно Перистица до края на управлението на Петър продължила да бъде част от българската държава, тъй като в периода 967-970 година, т.е. след похода на Никифор II Фока, не бил сключен мирен договор с империята, с който да се установяват нови корекции на съществуващите граници.

Загубата на северните родопски крепости от българската държава се датира след победата на византийците над русите при Аркадиопол (дн. Люлебургас, Р. Турция) през 970 година. Последвалото ромейско контранастъпление през пролетта на следващата година донесло нови териториални придобивки за империята. Превзетите български земи били преобразувани в нови стратегии, теми и катепанства. Данни за това преустройство се черпят от Ескориалната тактика (*Tactica Scorialensis*), която Н. Икомидис датира към 971-975 година. Части от Северна Тракия и Родопската област съставили нова тема – Филипопол, която заедно със старата тема „Македония” била превърната в плацдарм на византийците при борбата с комитопулите (Фиг. 6).³¹

Фиг. 6

Така Перистица била една от крепостите, включена в новосъздадената Пловдивска тема, и вероятно била овладяна от ромеите преди настъплението на Йоан I Цимисхий (969-976) към Мизия, т.е. най-късно през ранното лято на 971 година.

В следващите десетилетия (от 971 до 1018) България водила продължителна и на моменти отчаяна съпротива с Византия. В крайна сметка, след близо петдесет годишен двубой, Империята успяла окончателно да включи всички земи, владяни от Първото Българско царство, в своята територия. Така настъпил периодът на византийското владичество, което продължило около 168 години.

Използвана литература

- ¹ Овчаров, Д., Византийски и български крепости V-X век, 1982, С., с. 15,16,19.
- ² Златарски, В., История на българската държава през средните векове том I, част I, 1970, С., с. 42.
- ³ Петров, П., „Родопите в българското Средновековие” - В: „Родопите в българската история”, 1974, С., с. 42.
- ⁴ Динчев, В., Ранновизантийски крепости в България и съседните земи (диоцезите Thracia и Dacia) – В: Разкопки и проучвания, кн. XXXV, 2006, С., с. 5, 9, 33, 38, 45.
- ⁵ Кепов, Ив., Въстанието в Перушица, 1998, Перушица., с. 22.
- ⁶ Confessor, Theophanes, Chronographia, ГИБИ, том III, 1960, С., с. 284.
- ⁷ Василева, Ани-Данчева, Пловдив през Средновековието IV-XIV век, 2011, С., с.34.
- ⁸ Бешевлиев, В., Първобългарски надписи, 1992, С., с. 165-166.
- ⁹ Василева, Ани-Данчева, Пловдив през Средновековието IV-XIV век, 2011, С., с.35.
- ¹⁰ Бешевлиев, В., Първобългарски надписи, 1992, С., с. 136-137.
- ¹¹ Божилов, Ив., Гюзелев В., История на Средновековна България VII-XIV век, 1999, С., с.158.
- ¹² Коледаров, П., Политическа география на Средновековната Българска държава, част I, 1978, С., с. 42.
- ¹³ ГИБИ, том IX, част II, 1994, С., с.63.
- ¹⁴ Гюзелев, В., Княз Борис I, 1969, С., с.58.
- ¹⁵ Grammaticus, Leo, Chronographia, ГИБИ, том V, 1964, С., с. 157.
- ¹⁶ Гюзелев, В., Княз Борис I, 1969, С., с.54, 61-62, с. 71.
- ¹⁷ Пак там. с.75.
- ¹⁸ Бешевлиев, В., „Три приноса към българската средновековна история” -В: „Изследвания в чест на Марин С. Дринов”, 1960, С., с. 291-294.
- ¹⁹ Златарски, В., История на българската държава през средните векове том I, част II, 1972, С., с. 25-26.
- ²⁰ Коледаров, П., Политическа география на Средновековната Българска държава, част I, 1978, С., с. 44.
- ²¹ Коледаров, П., „Климент Охридски - първи епископ на български език на драговититев Солунско и на Великия в Западните Родопи”- В: Константин-Кирил философ. Юбилеен сборник по случай 1100 годишнината от смъртта му. С., 1969, с. 152.
- ²² Choerosphactes, Leo, Epistolae, ГИБИ, том IV, 1961, С., с. 183.
- ²³ Божилов, Ив., „Цар Симеон Велики (893-927): Златният век на Средновековна България”, 1983, С., с. 95-96
- ²⁴ Златарски, В., История на българската държава през средните векове том I, част II, 1972, С., с. 340.
- ²⁵ Коледаров, П., Политическа география на Средновековната Българска държава, част I, 1978, С., с. 47.
- ²⁶ Пак там., с. 50.
- ²⁷ Димитров, Хр., Българо-унгарски отношения през Средновековието, С., 1998, с. 76.
- ²⁸ Божилов, Ив., Гюзелев В., История на Средновековна България VII-XIV век, 1999, С., с. 290-291.
- ²⁹ Diaconi, Leonis, Historiae, ГИБИ, том V, 1964, С., с. 247.
- ³⁰ Scylitzes-Cedrenus, Historiarum compendium, ГИБИ, том VI, 1965, С., с. 259.
- ³¹ Коледаров, П., Политическа география на Средновековната Българска държава, част I, 1978, С., с. 54.

Първообразите на картите, изобразени във Фиг. 2, 3, 4, 5 и 6, са взети от книгата на П. Коледаров „Политическа география на Средновековната Българска държава”, част I, 1978, С.

Първообразът на картата, изобразена във Фиг. 1, е взета от книгата на В. Бешевлиев „Първобългарски надписи”, 1992, С.

Всички фигури, използвани в статията, са допълнително обработени според спецификата на изложението. В този смисъл някои от топонимите липсват, легендите са променени с цел фокусиране върху темата на текста.